

КАІОН

Вікторія Олександрівна,
ст. викладач Полтавського інституту
економіки і права ВНЗ «Відкритого
міжнародного університету розвитку
людини «Україна»
(м. Полтава)

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ У ЗДІЙСНЕННІ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРАТУ НА ПОЛТАВЩИНІ (1906–1916 рр.)

У статті досліджено та визначено роль Селянського поземельного банку під час проведення століпінської аграрної реформи у створенні хуторів та відрубів, а також реалізації планів тогочасного уряду по виселенню частини малоземельних і безземельних селян в Полтавській губернії.

В статье исследована и определена роль Крестьянского земельного банка во время проведения столыпинской аграрной реформы в создании хуторских и отрубных хозяйств, а так же реализации планов правительства по выселению части малоземельных и безземельных крестьян в Полтавской губернии.

The article deals with the role of Peasant land bank in the course of Stolypin's agricultural reform in creation of otrubs and county seats as well as in realization of plans of the Government of that time in eviction peasants without land in Poltava province.

На сучасному етапі розвитку економіки України надзвичайно актуальною проблемою є формування ринку землі як необхідної передумови підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Поки у Верховній Раді точаться дискусії навколо питання перетворення землі у повноцінний товар, історики ведуть активну роботу над вивченням і популяризацією вітчизняного досвіду функціонування земельних банків, що сприятиме, на думку автора цих рядків, поліпшенню загальних умов підприємницької діяльності в Україні. Є усі підстави говорити про значні досягнення історичної науки в цьому питанні. Загальновідомими є монографії Андрія Краси́ка [7], Олександра Зака [5], Дмитра Батуринського [1] та Володимира Вдовіна [2], у яких здійснено ґрунтовний аналіз діяльності Селянського поземельного банку та з'ясовано

його вплив на розв'язання аграрного питання у царській Росії. Що ж стосується регіональних аспектів діяльності цієї іпотечної установи, то робота в цьому плані тільки-но починається. На даний час можна говорити лише про монографію Анатолія Опрі, у якій автор поставив собі за мету з'ясувати роль Селянського банку у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні [10], та про кілька статей подібного плану інших авторів [8, 9, 14]. Що стосується ролі банку у створенні хуторів та відрубів, а також реалізації планів тогочасного уряду по виселенню частини малоземельних і безземельних селян із центральних регіонів країни на її окраїни, то ця проблематика ще далеко не вивчена як у загальнодержавному, так і регіональному аспектах. Метою даного дослідження є визначення ролі Селянського поземельного банку у здійсненні переселенської політики царизму в такому регіоні як Полтавщина, де міграційні процеси після 1861 року охопили значну частину селянства. Про важливість цієї іпотечної установи у здійсненні столипінської аграрної реформи свідчить, зокрема, той факт, що землевпорядкувальні комісії створювались саме з метою якнайактивнішого сприяння Селянському банку по розширенню землеволодіння дрібних сільськогосподарських товаровиробників У царському указі від 4 березня 1906 року читаємо таке: «Відкрити дію повітових землевпорядкувальних комісій в усіх місцевостях, де розширення діяльності *Селянського банку* необхідне і можливе» [20, с. 695]. Плануючи новий курс аграрної політики, царський уряд 3.XI.1905 р. прийняв рішення про виділення цій кредитній установі додаткових коштів, якими широкі верстви селянства могли користуватися на умовах сплати 4,5% річних при кредиті на 55,5 років для купівлі землі будь-якого походження – поміщицької, державної чи удільної. Відразу ж після підписання загальновідомого указу від 9.XI.1906 р. щодо права селян на вихід з общини для одноосібного ведення господарства побачив світ інший указ від 15.XI.1906 р., яким банку було дозволено видавати позики під заставу наділених земель селян-переселенців. З метою активізації переселенського руху малоземельних селян із густозаселених губерній центру на східні окраїни імперії 12.XI.1906 р. урядом було прийнято рішення про

передачу банку удільних земель з метою наступного їх продажу переселенцям. Через два тижні (2.VIII.1906 р.) з'явився новий указ царя, який передбачав участь Селянського банку у продажу непривілейованим станам казенних земель, які знаходилися у європейській частині імперії [19, с. 90–91]. Через чотири роки діяльності банку в умовах столипінського аграрного законодавства стало зрозуміло, що значна маса покупців банківської землі у пошуках кращого життя змушена буде прямувати далеко за межі своєї губернії. Так, станом на 1 січня 1911 р. у Полтавській губернії Селянським банком кредити було надано 82888 домогосподарям, які купили 401813 десятин землі. У той же час у Саратовській губернії позички одержали 118814 домогосподарів, які оформили купівлю 876077 десятин. Хоч у Самарській губернії кредитами скористалось на 29704 покупців менше, ніж на Полтавщині, але землі вони купили на 40 % більше – 563746 десятин [17, с. 16,24]. У таблиці 1 подана інформація, яка стосується переселення селян на землі, куплені з допомогою вищезгаданого банку за період найактивнішої його діяльності по здійсненню столипінської аграрної реформи. Саме у 1908–1911 роках діяльність державного апарату по пропаганді переселень малоземельних селян із центральних губерній на окраїни імперії досягала свого апогею. Так, якщо у 1906 р. з України виїхало 80007 осіб аграрних мігрантів, то у 1907 р. – 205263; 1908 р. – 299312; 1909 р. – 307897; 1910 р. – 208793; 1911 р. – 107757; 1912 р. – 6003; 1913 р. – 126685 і 1914 р. – 144813 осіб. Загалом за дев'ять років столипінських реформ чисельність переселенців склала 1545430 осіб, з яких у 1908–1911 роках Україну залишило 923659 осіб, або 59,8% усього контингенту новоселів. (Див. табл. 2). Для координації діяльності Селянського банку і Головного управління землеробства і землевпорядкування ще у 1902 р. у місцеві відділення банку ряду губерній, у числі яких була і Полтавська, були відряджені чиновники центрального апарату Переселенського управління [16, с. 92]. Узгоджена політика Селянського банку і Переселенського управління дала свої наслідки: основна маса мігрантів у пошуках кращої долі змушена була покинути свою батьківщину. Так, із загальної кількості переселенців, що скористались допомогою Селянського

банку (12815 осіб), у губерніях України купили землю набагато менше домогосподарів, ніж за її межами. Якщо говорити про Полтавщину, то у 1908–1911 роках на банківські землі переселилось 1897 клієнтів банку, або 17,4 % від усіх інших губерній. Найцікавішою для мігрантів виявилась Саратовська губернія, куди прибуло 332 родини (63,2 %). Друге місце за кількістю прибулих посідала Оренбурзька губернія – 322 особи (20,3 %). Далі йшли: три південноукраїнські губернії, куди прибуло 304 родини з Полтавщини (13,5%); губернії і області Північного Кавказу (Кубанська, Ставропольська і Терська) – 236 родин (18,2 %); Уфимська губернія – 204 родини (43,6 %); Донська область – 159 родин (23,2 %). Три центрально-чорноземні губернії Росії (Курська, Орловська і Тульська) прийняли лише 125 родин, питома вага яких складала 44,5 % від усіх українських переселенців. Інші, згадані у табл. 1 регіони, мало цікавили переселенців із Полтавщини. Порівнюючи статистичні дані табл. 1 і табл. 2, падає в очі деяка відмінність питомої ваги полтавців, що переселились на нові місця з допомогою Селянського банку, і тими мігрантами, які прямували на казенні землі Південного Уралу, Сибіру, Далекого Сходу і Середньої Азії. Якщо серед першої групи полтавців було, як вже відмічалось вище, 17,4 %, то серед другої – 22,8 %. Така розбіжність у відповідних показниках пояснюється, очевидно, скрутним матеріальним становищем мешканців полтавського краю порівняно, скажімо, з вихідцями із Катеринославської чи Херсонської губерній, звідки у Поволжя прямувало чимало більш заможних німецьких колоністів, які бажали розширити своє землеволодіння. Якщо із Полтавської губернії на землі банку протягом 1908–1911 рр. вирушало 1897 переселенських родин, то з Катеринославської – на 8,6 % більше (2060). На території Самарської губернії поселилось 468 родин катеринославців, тоді як полтавців – лише 42. Різниця, як бачимо, суттєва.

В історичній літературі існують різні точки зору щодо соціального складу мігрантів, які купували землю з допомогою Селянського банку. Одні дослідники твердять, що це були, головним чином, домогосподарі середнього і вищесереднього достатку [10, с. 74], [12, с. 87], [13, с. 33], тоді, як інші –

біднота [14, с. 111]. Хоч Олег Приймак вивчав діяльність Селянського банку лише на Півдні України, однак в одній із своїх праць він зробив досить сміливу заяву такого змісту: «На території Європейської Росії переважна більшість – 76% селян – покупців банківських земель були малоземельними та безземельними» [14, с. 111]. Дійсно, якщо звернутися до аналізу щорічних звітів цього банку за 1907–1915 рр., категорія малоземельних і безземельних виявиться найчисленнішою. Та чи означає це належність згаданої категорії покупців до сільської бідноти? На це питання відповів свого часу Сергій Дубровський, у праці якого є окремий розділ під символічною назвою: «Характер безземельних покупців». Спираючись на різноманітні джерела, професор Дубровський довів, що це були далеко не бідняки. «Покупці землі в банку у своїй масі в жодному випадку не можуть бути віднесені до середніх або нижчих груп селянства, – писав цей дослідник. – Покупці у банку – це нова сільська буржуазія, яка до того мала порівняно мало власної землі, але встигла тим чи іншим чином нагромадити капітал і тепер реалізовувала його купівлею землі, незважаючи на надзвичайно важкі умови цієї покупки у банку по неймовірно високих цінах» [3, с. 347]. Про бідноту, як основний контингент покупців банківської землі годі говорити хоча б тому, що для одержання кредиту банк вимагав заставу [18, с. 40]. Це, як правило, були сільськогосподарські угіддя. Відомо, що в 1911 році полтавське земство розповсюдило повідомлення місцевого відділення Селянського банку про відмову надавати кредити тим домогосподарям, у розпорядженні яких буде менше 6 дес. землі [13, с. 240]. Загальновизнаним є те, що на Полтавщині домогосподарі із землеволодінням площею до 6 дес., належали до категорії сільської бідноти [6, с. 334]. Оцінюючи майновий стан покупців банківської землі, полтавські земці свого часу наводили такий приклад: «Один селянин Кобеляцького повіту, який купив при сприянні банку 8 дес., кваліфікувався як безземельний, тоді як він мешкає в одному будинку з батьком, у якого 45 дес. землі, або ще: один селянин Костянтиноградського повіту, який вважався

безземельним, перед купівлею землі з допомогою банку продав свою ділянку землі» [4, с. 41].

Маючи у своєму розпорядженні певні кошти, основна маса переселенців, що скористалася допомогою Селянського банку, влаштувалася на нових місцях краще, ніж вони жили на батьківщині. Проте пощастило далеко не всім. Ось що, наприклад, писала у 1911 році ліберальна газета «Речь» про становище новоселів Пензенської губернії, які прибули свого часу з України. «У Крутцівській волості Пензенського повіту, – читаємо у цій газеті, – на відрубках Селянського банку поселені були в 1910 році українці, що утворили ціле селище. До переселення на хутори усі вони були зваблені описами заможного хутірського життя, головним чином, землевпорядкувальними комісіями, які обіцяли їм усі зручності з колодязями і ставками, по 100 рублів допомоги на кожен відруб, ліс по дешевій ціні на побудову житла і т. п. Стали заводити переселенці сяке-такє господарство, аж ось прийшла осінь. Потягли з них платежі у Селянський банк. А тут до горла підступила волость, яка дуже зраділа новим платникам податків. Завили переселенці, коли побачили, що доведеться продати останню зернину... Записались на прийом до губернатора, але той дав відстрочку лише на 1 день. Тільки-но цей день минув, як з'явилася до зальотних пташок волость з торгами. І пішли одяг, самовари і т. п. за копійки... Так ось і залишились деякі пани, «нові поміщики» Новоржеського селища і роззуті, і роздягнені, і без хліба, а дехто навіть і без хати [15].

Умови банківських позичок були (порівняно з приватними банками) досить сприятливими, але навіть такі процентні ставки були для бідноти в ряді випадків непосильними (табл. 3). Основна маса клієнтів банку брала кредити на 55,5 років. Отже, процентна ставка 4,5% і навіть 5,32% не може бути визнана високою. Навіть кредитні товариства, створені самими селянами, видавали позички під 10–11, а то і більше відсотків річних [11, с. 189]. Розорення певної частини хуторян і відрубників було не чим іншим, як природнім процесом відбору кращих господарів і припиненням сільськогосподарського виробництва селянами-невдахами. Загалом Селянський банк, як свідчить приклад

Полтавської губернії, досить активно включився у реалізацію переселенської політики царату, стимулюючи своєю політикою переселенський рух з густозаселених губерній у ті регіони Російської імперії, які мали значний запас не включених до сільськогосподарського обігу вільних земель. З допомогою масових переселень з центру на окраїни царський уряд намагався розв'язати два завдання:

Таблиця 3.

Річні внески клієнтів Селянського банку*

Строк позики	Необхідна плата у (% від позики)	
	За указом 14 жовтня 1906 року	За законом 19 грудня 1911 року
13 років	9,25	10,67
18 років	7,5	8,57
28 років	5,8	6,72
41 рік	4,95	5,77
55,5 років	4,5	5,32

*Джерело: Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А. В. Опря. – С. 100.

- 1) послабити аграрне перенаселення у центрі країни, де соціальні конфлікти загрожували існуванню тогочасної держави;
- 2) колонізація окраїн з метою зміцнення впливу центральної влади в регіонах, заселених так званими «іногородцями», тобто неросіянами.

Як показали подальші події, що відбулися на території імперії у 1917–1920 рр., жодне з поставлених завдань в ході реалізації переселенської політики виконане не було. Доведені до відчаю народи царської Росії повстали, поваливши у 1917 році ненависний царський режим. Перспективними з точки зору подальших досліджень політики Селянського поземельного банку є з'ясування майнового стану покупців банку не лише в такому регіоні як Поволжя та Південна Україна, але й Кубані, Ставрополлі, центрально-чорноземних губерніях Росії і ряді інших. Заслугове на увагу дослідників і таке питання як порівняльна характеристика діяльності Селянського і Дворянського державних і акціонерних банків, у числі яких був і Полтавський акціонерний земельний банк, та їх вплив на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

**Переселення селян з Полтавщини та інших губерній України на землі, куплені з допомогою
Селянського поземельного банку у 1908–1911рр.***

№ п/п	Губернії виходу	Загальна кількість переселенців	Місця поселення														
			Херсонська Катеринославська Таврійська	Кубанська Ставропольська Терська	Харківська Волинська Подільська	Курська Орловська Тульська	Оренбурзька	Самарська	Саратовська	Донська	Уфимська	Калужська	Мінська	Пензенська	Бессарабська	Симбірська	Інші губернії
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Київська	3967	914	233	212	41	594	277	171	81	235	288	190	152	-	162	231
2	Подільська	1679	553	23	303	138	92	152	4	51	161	39	2	-	264	1	109
3	Волинська	387	1	-	-	-	14	-	-	-	-	3	90	-	-	-	111
4	Катеринославська	2060	2	443	90	13	424	468	210	351	7	-	-	1	-	-	51
5	Херсонська	677	43	172	4	-	239	90	54	10	9	25	-	-	4	1	26
6	Таврійська	770	527	48	-	-	22	48	29	91	3	-	-	-	-	-	2
7	Харківська	1031	181	233	-	70	191	158	28	98	1	-	-	35	-	-	36
	Чернігівська	354	25	148	2	19	13	-	29	3	49	-	3	11	2	-	50
8	Разом	10918	2246	1300	611	281	1589	1193	525	685	468	442	333	199	270	164	616
9	Полтавська	1897	304	236	18	125	322	42	332	159	204	-	-	18	1	-	136
	У %% до 8 губ. України	17,4	13,5	18,2	2,9	44,5	20,3	3,5	63,2	23,2	43,6	-	-	9,0	0,4	-	22,1
	Всього	12815	2550	1536	629	406	1911	1235	857	844	672	442	333	217	271	164	725

* Таблиця складена на основі даних: Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908 год. Денежный отчет и обзор деятельности банка. – СПб., 1910. – С. 167; Отчет Крестьянского поземельного банка за 1909 год. – СПб., 1910. – С. 178; Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год. – СПб., 1911. – С. 179; Отчет Крестьянского поземельного банка за 1911 год. – СПб., 1912. – С. 199.

**Переселенський рух з Полтавської та інших губерній України за даними
Челябінського і Сизранського реєстраційних пунктів у 1906–1914 рр.***

№ п/п	Губернії України	Роки									Разом переселенців і ходаків
		1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	
1	Київська	11580	42314	50871	40220	22582	10351	5753	7806	8278	199755
2	Подільська	8756	6793	12127	19828	15148	8209	3751	5404	7048	87064
3	Волинська	983	10970	12793	12118	9782	5182	3447	3404	4965	630444
4	Катеринославська	9141	12145	28994	48142	35237	17206	10336	24469	28332	214002
5	Херсонська	6631	4705	17152	26905	24377	14681	9591	25601	25873	155516
6	Таврійська	6237	7084	21251	29636	16293	7022	5461	15066	16317	124367
7	Харківська	9733	25103	38030	34878	28333	14255	9317	15860	20167	195677
8	Чернігівська	14565	57365	55624	34720	18376	10346	6026	8854	12556	218432
	Разом	67626	166479	236842	246447	170128	87252	53682	106464	123536	1258457
9	Полтавська	12381	38784	62470	61450	38665	20505	11321	20221	21277	287074
	У % до 8 губ. України	18,3	23,3	26,4	24,9	22,7	23,5	21,1	19,0	17,2	22,8
	Всього по Україні	80007	205263	299312	307897	208793	107757	65003	126685	144813	1545530

* Джерело: Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно) / Н. Турчанинов. – СПб., 1910. – С. 4–12;
Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг. (включительно) / Н. Турчанинов, А. Домрачев. – СПб., 1916. – С. 4–12.

Список використаної літератури

1. *Батуринский Д. А.* Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д. А. Батуринский. – М. : Новая деревня, 1925. – 144 с.
2. *Вдовин В. А.* Крестьянский поземельный банк (1883–1895 гг.) / В. А. Вдовин. – М. : Госфиниздат, 1959. – 107 с.
3. *Дубровский С. М.* Столипинская реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.
4. *Ежегодник* Полтавского губернского земства на 1895 г. Год 1-й. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1895. – 617 с.
5. *Зак А. М.* Крестьянский поземельный банк. 1883–1910 / А. М. Зак. – М., 1911. – 607 с.
6. *Історія Української РСР* : у 8 т., 10 кн. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 3 / ред. А. Г. Шевелєв. – 667 с.
7. *Красик А. В.* Крестьянский банк и его деятельность с 1883 по 1905 г. / А. В. Красик. – Юрьев, 1910. – 160 с.
8. *Краснікова О. М.* Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX–XX ст.) / О. М. Краснікова, Д. А. Селіхов // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук : зб. наук. пр. молодих учених / Полтавський держ. СГІ. – Полтава. – 1997. – № 19. – С. 236–249.
9. *Майстренко В. С.* Участь Селянського поземельного банку у здійсненні столипінської аграрної реформи на Харківщині в 1906–1915 роках / В. С. Майстренко // Матеріали міжнародних конференцій молодих істориків. – Х., 1994. – С. 201–206.
10. *Опря А. В.* Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А. В. Опря ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 139 с.
11. *Пантелеймоненко А. О.* Становлення кооперації в українському селі : історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
12. *Першин П. М.* Аграрная революция в России : историко-экономическое исследование : в 2 кн. / П. М. Першин. – М. : Наука, 1960. – Кн. 1 : От реформы к революции. – 490 с.
13. *Полтавское* губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. : стеногр. отчет. – Полтава : Типо-литогр. Дохмана, 1912. – 715 с.
14. *Приймак О. М.* Позикова політика Селянського банку на Півдні України / О. М. Приймак // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. 9. – 188 с.
15. *Речь.* – 1910. – 10 ноября.
16. *Російський* державний історичний архів (РДІА), ф. 391, оп. 2, спр. 1072. 3 різних питань, арк. 1–113.

17. *РДА*, ф. 592, оп. 44, спр. 621. Підсумкова відомість у справах про видачу позик з часу заснування банку до 1 січня 1911р., арк. 1–27.
18. *Сборник указаний и распоряжений правительства о селянском состоянии*. – 8-е изд., знач. доп., испр. и перераб. – СПб., 1911. – 3961 с.
19. *Сидельников С. М.* Аграрная реформа Столыпина : учеб. пособие / С. М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1973. – 335 с.
20. *Собрание узаконений и распоряжений правительства издаваемое при правительствующем сенате*. 1906. Отдел 1. Первое полугодие. – СПб., 1906. – 1642 с.